

*Роман Петрович Луцький,
директор Науково-дослідного інституту
імені Академіка Івана Луцького
Університету Короля Данила,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-9558-3699*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА (СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ)

Постановка проблеми. Важливим завданням загальнотеоретичної юридичної науки є уточнення її понятійно-категоріально апарату, однією зі складових якого є категорія «правотворчість», розкриття змісту якої дасть змогу отримати найбільш повне уявлення про досліджуваний правовий феномен. Реалізація норм права є традиційним питанням, що комплексно розглядається в межах наукових монографій, статей, підручників і навчальних посібників з теорії держави і права. Вагомим здобутком національної та зарубіжної правової доктрини є ґрунтовна розробка цілої низки питань, пов'язаних із різними аспектами проблематики реалізації норм права: розкриття змісту однойменного поняття, співвідношення із суміжними категоріями, диференціація, характеристика форм безпосередньої реалізації норм права і застосування норм права та ін.

Саме ці положення визначають актуальність порушеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень. Методологічною основою статті стали праці В. Бабкіна, В. Бачиніна, В. Журавського, М. Костицького, В. Нерсисянца, Н. Оніщенко, М. Панова, О. Копиленка, Н. Пархоменко, С. Сливки, О. Скрипнюка, Л. Фуллера, Р. Халфіна, Ю. Шемшученка, які сприяють осмисленню поточних процесів у теорії права та мають важливе значення для подальшого їх дослідження.

Виходячи уже з тих фундаментальних основ, які вони заклали, вважаю за доцільне провадити власні дослідження визначеної проблематики.

Мета статті. Метою цього дослідження є спроба на основі методологічного аналізу різних інтерпретацій поняття «реалізація норм права» запропонувати такий підхід до розуміння цієї загальнотеоретичної категорії, який би дав змогу відмежувати її від суміжних понять, зокрема правомірної поведінки. Досягнення визначеної дослідницької мети зумовило необхідність використання логіко-семантичного і загальнонаукових методів пізнання, зокрема аналізу та синтезу.

Основні результати дослідження. У теорії реалізація розуміється як перехід від припущення про те, що предмет, існуючий поза мисленням, предмет у собі, протистоїть або може протистояти нам, до власного пізнання реального, тобто до пізнання того, що воно існує в собі, без протиставлення акту пізнання; встановлення того, що припущення мислення про реальність належить до предмета (встановлення реальності), може бути перевірено дослідним шляхом або за допомогою мислення. Реалізувати щось – значить усвідомити реальність факту. Реалізація (від лат. *realis* – реальний, дійсний) – здійснення будь-якого плану, задуму, ідеї тощо [1, с. 280].

Отже, реалізація уявляється складним процесом, до якого включаються суб'єкт реалізації, об'єкт реалізації (певний план, припис, ідея), усвідомлювана суб'єктом можливість втілення об'єкта в реальність (безпосередньо залежить від того, що саме суб'єкт бачить кінцевою метою реалізації, чого він хоче досягти в підсумку), спосіб такого втілення (визначається специфікою об'єкта реалізації, наявними у суб'єкта ресурсами) та його результат. У контексті останнього ключовим стає співвідношення між досягнутим результатом реалізації та метою, яку було закладено в об'єкт як невід'ємний його елемент.

Категорія «реалізація» в теоретико-правових і галузевих юридичних дослідженнях може вживатися у різних значеннях. Така варіативність породжена виключною складністю та багатоаспек-

тністю природи феномену права та може бути зведена до широкого та вузького підходів до розуміння реалізації у праві.

У широкому сенсі термін реалізація може розглядатися як практичне здійснення, втілення, впровадження права в суспільну практику. В такому значенні він в основному використовується в межах так званої природно-правової концепції праворозуміння, яка бере свій початок у традиціях гуманістичної філософії XVII–XVIII століть. Відповідно до уявлень її прибічників про сутність і функціонування права реалізацією вважатимуться будь-які шляхи набуття правом властивостей позитивного утворення, переведення його з модусу лише потенційно можливих у даному соціумі юридичних форм, з рівня природного права на рівень реального чинника суспільного життя [2, с. 406].

Убачаючи в реалізації усі способи та форми зовнішньої об'єктивізації права, його переведення на рівень реальної дійсності, прибічники природно-правової концепції праворозуміння вважають вихідною її формою законодавчу діяльність, у якій опосередковуються об'єктивні за обставинами та природні за умовами місця і часу вимоги, що впливають із самої природи речей та містяться у суспільних відносинах.

В ідеалі саме цінності природного права (покликані до життя самою природою людини як біологічної та соціальної істоти, належні їй від народження і до смерті, пріоритетні (верховні) щодо норм позитивного права, творцем яких є держава) передусім втілюються у приписах законодавчих актів у правовій державі. Остання покладає функцію з формування нового правового масиву (функцію правотворчості) на систему органів влади із визначенням переліку різновидів нормативних актів, що можуть ними видаватися, та юридичної сили актів залежно від місця державного органу в управлінській ієрархії. Особливе місце належить законодавчому органу, якому надається виключна компетенція видавати акти вищої юридичної сили «Конституцію та закони», а також визнавати чинність на території держави найвищих міжнародних стандартів. У приписах цих нормативних актів акумулюються, конкретизуються та закріплюються (а у нормах підзаконних актів розвиваються та поглиблюються) пануючі на даному етапі суспільного розвитку універсальні уявлення та вимоги до права як міри свободи, рівності та справедливості – тобто вважається, що процес творення цих актів є водночас постійним процесом реалізації ідеалів природного права, існуючого до та поза законотворчістю. І лише на наступному рівні можна говорити вже про реалізацію власне правових норм, в які трансформувалися положення природного права, визнані державою, зафіксовані законодавцем у нормативно-правовому акті, та які підготовлені до використання посадовими особами та судами в процесі розгляду та вирішення ними юридичних справ, втілення у поведінці громадян, діяльності їх організацій та об'єднань через належні їм права та обов'язки.

Положення природного права, звичайно, справляють істотний вплив на законодавця, який проявляється у тому, що вони у своїй єдності відіграють роль парадигми для чинного права, задають інтенції професійній правосвідомості, дають змогу законодавцеві виробити норми позитивного права, які не викликають морально-правового відторгнення у громадян. Таке відторгнення, як відомо, зокрема, і з історії, може призвести до того, що норма залишиться на папері, тобто не віднайде свого втілення у суспільному житті, чий прагнення так і не були розпізнані та враховані в процесі її створення.

Втім, розглядати правотворчу діяльність як реалізуючу щодо права уявляється доцільнішим у філософсько-правовій площині. З позицій же сучасної теорії права (які за своїм характером в основному залишаються позитивно-правовими) такий підхід значною мірою нівелює відмінність між різнопорядковими за своєю сутністю та функціональним призначенням правовими механізмами, окремими формами – життя права і призводить до ототожнення реалізації з іншими категоріями, які використовуються у теорії права для позначення динамічного, активного його виміру, такими як – дія права або – здійснення права, і, як наслідок, позбавляє її самостійного значення у колі правових явищ.

Більш виваженою видається формула, за якою правотворчість як владна діяльність спеціальних органів держави має за мету не реалізацію, а створення права. Це предтеча, передумова правореалізації. Отже, правотворчість лише програмує майбутні процеси практичного здійснення права. Владні повноваження посадових осіб тут викликають до життя не акти дотримання, виконання, використання або застосування права, а джерела або форми майбутнього правового регулювання.

Реалізація права є процес втілення в життя вже наявних, створених правових норм. Правовий припис вважається реалізованим, якщо він втілюється у життя, у практичну поведінку людей у соціально-правовому середовищі. Результатом такої поведінки є правомірний характер виникаючих при цьому суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, які супроводжують процес досягнення цілей правового регулювання.

Крім того, використання категорії «реалізація норм права» у викладеному контексті адекватно висвітлює саму природу цього явища як закономірного завершення попередніх процесів, пов'язаних з формуванням та генезисом правових норм у державно-організованому суспільстві.

Ціннісні установки природного права є незмінними не тільки протягом життя однієї людини, у загальних своїх рисах вони залишаються сталими вже багато століть (право на життя, здоров'я, свободу тощо). Проте на певних етапах соціально-економічного розвитку суспільства, у зв'язку з виникненням нових типів відносин, виникає потреба у визнанні або підтвердженні цих положень державою, поширенні на них сили свого авторитету і відповідних засобів захисту від порушень. Задовольнити цю потребу держава здатна за допомогою норм права. Останні виступають джерелом, яке несе в собі інформацію про те, якою мірою держава засвоює та розвиває ідеї природних і невідчужуваних прав, як співвідносить їх із власним інтересом та в який спосіб захищає їх. Норми права закріплюють міру свободи, рівності та справедливості, яку держава визнає належною за даних умов історичного розвитку.

Загальнообов'язковий характер норм права, їх формальна визначеність та забезпеченість державним впливом слугують як запорукою того, що зведені в державну волю фундаментальні положення природного права адекватно відобразяться у правовій свідомості кожного суб'єкта, так і орієнтиром для втілення цих положень у правомірній поведінці задля досягнення мети правового регулювання суспільних відносин. Тобто можна вести мову про реалізацію засад природного права в процесі реалізації приписів нормативних актів і суб'єктивних прав та обов'язків, у яких вони конкретизуються. Водночас у окремих випадках все ж можливо говорити і про безпосередню реалізацію загальних правових установок, фундаментальних засад природного права (зокрема, за наявності прогалин у законодавстві) [6, с. 210].

З цього приводу Н. Крестовська і Л. Матвеева справедливо зазначали, що в генетичній площині здійснення права не завжди становило практичну та теоретичну проблему, її не було, коли захищені силою фактичні відносини на зорі цивілізації були правом, її не буває або майже не виявляється, коли панує звичаєве право і судовий прецедент. Здійснення права набуває виняткового значення при розвиненій юридичній формі, в умовах розгалуженого законодавства. Чим активніша правотворча діяльність органів державної влади, тим вищого ступеня актуальності набуває реалізація законів [3, с. 202].

За таких умов природне право майже повністю розчиняється у положеннях нормативно-правових актів, а відтак і поняття «норма права» та «норма законодавства» наука схильна розглядати у спільному контексті (що залишається характерним і для адміністративного права). Плюралізм підходів до цього питання покликаний до життя виключно складною природою самого досліджуваного явища, адже, будучи за своєю суттю різновидом соціальної поведінки, правореалізація повинна розглядатися одночасно з різних точок зору – психологічної (як система особистих мотивів і прагнень індивіда до втілення нормативних приписів у своїй повсякденній діяльності), соціологічної (як процес, зумовлений соціально-економічними та соціально-політичними чинниками), власне юридичної (як один із напрямів специфічно-юридичного впливу на суспільні відносини).

Звертаючи увагу на існування більше двадцяти визначень поняття реалізації права слід зазначити, що реалізації права поєднує у собі не тільки певні властивості юридичних, а й теоретичних категорій.

Узагальнюючи усі двадцять визначень поняття реалізації права можна визначити суттєві його ознаки.

Зокрема, реалізація норм права визначається нормативними приписами, оскільки реалізація є діяльністю, у процесі якої в поведінці суб'єктів втілюються приписи норм права, виражені та закріплені законодавцем у відповідній формі, її специфіка в кожному конкретному випадку зумовлюється змістом самого нормативного матеріалу, який охоплює:

– дані про коло осіб, які узгоджуватимуть свої дії з приписами норми у сфері її регулювання;

– обсяг прав та обов’язків суб’єктів; просторово-часові межі, у яких відбуватиметься перебіг процесу реалізації цієї норми; характер нормативних вимог (дозвіл, зобов’язання, заборона – відповідно до яких за найпоширенішим критерієм класифікації вирізняють такі форми реалізації норм права, як використання, виконання, дотримання, а також застосування);

– місце норми у правовій системі (галузева належність, матеріальне чи процесуальне походження);

– форма вираження норми права, її структура та рівень нормативності (низький – у так званих спеціалізованих (нетипових) нормах (принципах, дефініціях, деклараціях тощо), високий – в основних (типових) нормах) [5, с. 40–41].

Справедливою є висловлена в літературі думка про те, що реалізація правових норм завжди передбачає наявність причинного зв’язку між юридичною регламентацією певних соціальних стосунків і набуттям ними впорядкованого стану. З огляду на це реалізацію правових норм слід відрізняти від тих проявів людської поведінки, які хоча й узгоджуються з правовими приписами, але стимулюються різноманітними неюридичними чинниками (наприклад, власними переконаннями особи, релігійними настановами, чинниками біологічного порядку), що діють у одному напрямі з нормами права [2, с. 405]. Ця ознака характеризує конкретно-юридичний вимір процесу реалізації;

Реалізація норм права обов’язково є свідомою діяльністю про це можна говорити через призму двох аспектів:

– вольового – будучи виразом суспільної волі право зі своїм основним та єдиним знаряддям (нормою) вривається, втручається не у світ фізичний, а у світ духовний, воно впливає на індивідуальну волю громадян і тільки через неї може віднайти собі дійсне втілення. Воля громадян – ось той об’єкт, до якого звертається право, підкорення волі громадян своїм приписам, ось те завдання, яке воно повинно успішно виконати, щоб домогтися свого втілення у життя;

– інтелектуального – ознайомлення зі змістом норми, її вимогами (тобто тим, що охоплюється попередньою ознакою реалізації норми права), їх засвоєнням, осмисленням та тлумаченням. Без такого відтворення змісту права у свідомості суб’єкта цілком неможливо, щоб право слугувало одним зі стимулів його поведінки, а відтак, без цього не можна говорити і про покору праву чи відсутність покори [5, с. 20–21].

На основі сказаного можемо зробити висновок про опосередкування процесу правореалізації психологічною складовою. Орієнтується на досягнення мети правової норми – суб’єкт у процесі реалізації своїми діями втілює у життя ті суспільно корисні цілі, які передбачав законодавець, коли закладав у нормі фундамент для настання певного політичного, економічного або соціального ефекту.

Виступає критерієм соціальної цінності норми права – процес реалізації норми права виявляє ступінь прийняття, як безпосередніми суб’єктами реалізації, так і суспільством взагалі, цієї норми за дієвий інструмент зміцнення законності, підтримки суспільної дисципліни, досягнення соціально корисного ефекту. Право виступає найвищою соціальною цінністю, але лише тоді, коли його норми і принципи втілюються в життя, реалізуються у діях суб’єктів соціального спілкування.

Виражається у правомірній поведінці суб’єкта – реалізація норми права передбачає визнання особою пріоритету приписів цієї норми (а відтак, і втілених у цих приписах інтересів суспільства та відповідних їм інтересів законодавця) над власними інтересами, цілями та прагненнями. З введенням норми в дію (що передбачає включення її як інструменту упорядкування суспільних відносин до національної правової системи) вважається, що особа, наділена правами і обов’язками, приймає встановлені законодавцем «правила гри» і вибудовуватиме власну поведінку в межах цих правил, тобто в річці правомірності. На цій характеристиці правореалізації акцентував увагу П. Рабінович, який убачав соціальну сутність останньої у задоволенні учасниками суспільного життя своїх потреб соціально прийнятими (допустимими) способами, засобами, які змодельовані, сконструйовані державою [4, с. 138]. Ця ознака розкриває динамічні якості процесу реалізації.

Висновки. Отже, у загальному вигляді реалізацію норми права можна визначити як усвідомлену діяльність з втілення її приписів у правомірній поведінці суб’єкта з метою досягнення соціально корисного результату, передбаченого законодавцем, і виявлення соціальної цінності цієї норми.

Це формулювання цілком узгоджується із загальноприйнятим положенням сучасної теорії права, за яким реалізувати норми права, що містяться в приписах законів та інших нормативно-право-

вих актів, у судових прецедентах, нормативно-правових договорах та інших джерелах (формах) права означає добровільно втілити їх у життя – у суспільні відносини, поведінку громадян. Без реалізації (здійснення) право втрачає свій соціальний зміст і призначення.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
2. Загальна теорія держави і права. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Харків: Одісей, 2007. 432 с.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Львів: Край, 2007. 192 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге видання. Київ: Алерта, 2010. 520 с.
6. Теорія держави і права: навчальний посібник / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 368 с.

References

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2002. 1440 s.
2. Zahalna teoriia derzhavy i prava. M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn, L. V. Avramenko ta in. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s.
3. Krestovska N. M., Matvieieva L. H. Teoriia derzhavy i prava: Elementarnyi kurs. Kharkiv: Odisei, 2007. 432 s.
4. Rabynovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: Navchalnyi posibnyk. Lviv: Krai, 2007. 192 s.
5. Skakun O. F. Teoriia prava i derzhavy: Pidruchnyk. 2-he vydannia. Kyiv: Alerta, 2010. 520 s.
6. Teoriia derzhavy i prava: Navchalnyi posibnyk / Za zah. red. S. L. Lysenkova, V. V. Kopieichykova. Kyiv: Iurinkom Inter, 2003. 368 s.

Луцький Р. П. Теоретико-правовий аналіз процесу реалізації норм права (сучасні реалії та перспективи)

Метою дослідження є спроба на основі методологічного аналізу різних інтерпретацій поняття «реалізація норм права» запропонувати такий підхід до розуміння цієї загальнотеоретичної категорії, який би дав змогу відмежувати її від суміжних понять, зокрема правомірної поведінки. Методологія дослідження спирається на використання логіко-семантичного і загальнонаукових методів пізнання, зокрема аналізу та синтезу, а також термінологічного аналізу та компаративного і типологічного методів. Наукова новизна виражається в тому, що реалізацію норм права слід розуміти як усвідомлену діяльність з втілення їх приписів у правомірній поведінці суб'єкта з метою досягнення соціально корисного результату, передбаченого законодавцем, і виявлення соціальної цінності цієї норми.

Ключові слова: держава, суспільство, право, реалізація, процес реалізації права.

Lutsky R. P. Theoretical and Legal Analysis of the Process of Implementation of Legal Norms (Current Realities and Prospects)

An important task of the general theoretical legal science is to clarify its conceptual and categorical apparatus, one of the components of which is the category of «lawmaking», the disclosure of which will allow to obtain the most complete picture of the legal phenomenon under study. Implementation of legal norms is a traditional issue which is comprehensively addressed in scientific monographs, articles, textbooks and manuals on the theory of state and law. A significant achievement of national and foreign legal doctrine is a thorough elaboration of a number of issues related to various aspects of the issues of implementation of legal norms: disclosure of the content of the eponymous concept, correlation with related categories, differentiation, characterization of forms of direct implementation of legal norms and application of legal norms, etc.

The article is based on an analysis of approaches that appear in different sources of legal theory, reveal distinctive features of realization of legal norms as a multidimensional process which reflects the complex nature of implementing legal regulations in the reality of social life. It is concluded that the realization of legal norms should be understood as conscious activities to the implementation of regulations in the lawful behavior of subjects to achieve socially beneficial results provided by the legislator, and identify social value of this norm.

The word «law enforcement» is a complex one and was formed as a result of combining two roots (law and enforcement). Since its semantic load is similar to the term «realization of the right», which is a phrase. Let us try

to answer the question of which of the two terms «realization of law» or «implementation of legal norms» is more appropriate for verbal designation of such a phenomenon of legal reality as the embodiment of the provisions of legal norms in the lawful behavior of legally capable subjects.

The answer to our question depends on the semantic meaning of the word «law» and the phrase «legal norms» which are part of the terms «exercise of law» and «application of legal norms». First of all, we consider it necessary to make some clarifications of the methodological plan.

The reflection (manifestation) of the pluralism of approaches to legal understanding in modern legal science is reflected in different interpretations of the term «law», and within some of them (for example, sociological or psychological) the term «implementation of law» is not used at all. This is understandable, since even the ideas of realization of «living law» or mental reality in the form of imperative-attributive emotions are absurd.

Instead, the concept of «realization of law» has found a proper theoretical justification in normativism and positivism, which, although recently suffered some «reputational losses», remain quite influential in the national legal science.

Key words: state, society, law, realization, process of realization of law.

DOI: 10.33663/2524-017X-2025-16-84-89